

І. Ю. ВІЛЬЧИНСЬКА. ПОТРЕБИ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНІ ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ

Автор аналізує роль потреб у формуванні політичної мотивації. Суттєву увагу приділено теоріям і концепціям, які ґрунтуються на визнанні потреб визначальними детермінантами будь-якої активності людини, зокрема політичної.

Ключові слова: політична активність, політична мотивація, потреби, мотив, аттрактор.

Автор анализирует роль потребностей у формировании политической мотивации. Существенное внимание уделено теориям и концепциям, которые базируются на понимании потребностей как определяющих детерминант активности человека, в частности политической.

Ключевые слова: политическая активность, политическая мотивация, потребности, мотив, аттрактор.

The author examines the role of needs in the formation of political motivation. Special attention is given to theories and concepts based on the recognition of the needs decisive determinants of any activity of man, particularly political.

Key words: political participation, political motivation, need, motive, attractor.

Надто важко виокремити всі складові політичної мотивації, оскільки у поле зору потрапляють різнорівневі аспекти – від психологічних до інституціонально-культурних та нормативно-правових.

До зовнішньо-раціональних чинників політичної мотивації відносяться ті ж самі структурні суспільні елементи, які впливають на всі форми активності людини. Відтак вони вже давно виокремлені дослідниками і лише конкретизують, дещо повторюючи, існуючі напрацювання. Серед змістовних блоків політичної мотивації найбільший науковий інтерес, на нашу думку, представляють внутрішні складові мотиваційного процесу, зокрема потреби, які є витоками мотиваційного заряду, що й актуалізує наше дослідження.

Мета дослідження – з'ясувати роль потреб як визначальних детермінант політичної активності.

До перших досліджень мотивації поведінки людини у межах теорій, які ґрунтуються на визнанні потреб визначальними детермінантами будь-якої активності людини, зокрема політичної, сучасні дослідники відносять погляди стародавніх мислителів (І. Льїн), зокрема філософів Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, які велику увагу приділяли поняттю «причинність», «нестаток (нужда)», визначаючи потреби як основну рушійну силу, завдяки якій людина змогла вийти з дикого стану і перетворитися на політичну істоту. Так, давньогрецький поет-лірик Піндар писав про природжений норів («to syggenes ethos»), який неможливо приховати, суто внутрішнє у людині. Софокл розрізняв душу («psyche»), розумовий устрій («phronema», ментальність), задуми і наміри («gnome») людини.

Підґрунтям потребового підходу можна вважати погляди засновників теорії суспільного договору Т. Гоббса, Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо, які зосереджували увагу на людських потребах та прагненнях, які відіграють важливу роль у суспільно-політичному житті. Виникнення держави вони пов'язували з грома-

дянською потребою людини в об'єднанні з іншими.

Значну увагу дослідженню потреб як визначальних чинників мотивації приділяли відомі українські вчені. Так, Михайло Вольський у праці «Завдання політичної економії і відношення до інших наук» (1872 р.) писав про необхідність поліпшувати фізичні, моральні та інтелектуальні умови існування людини. Він підкреслював, що політекономія повинна стати наукою про діяльність людини, спрямовану на задоволення її матеріальних і духовних потреб. Григорій Цехановський у праці «Значення Адама Сміта в історії політико-економічних систем» (1859 р.) робить висновок, що багато людей намагаються задовольнити свої потреби і покращити своє становище не лише завдяки власній праці, а й за рахунок інших. Михайло Туган-Барановський одним з перших розробив чітку класифікацію потреб ще за півстоліття до американського дослідника Абрахама Маслоу, виокремивши п'ять груп потреб: 1) фізіологічні; 2) статеві; 3) симптоматичні інстинкти та потреби; 4) альтруїстичні; 5) потреби практичного характеру. Вчений вважав, що мотиви й інтереси негосподарського характеру мали найбільший вплив на розвиток господарства.

Першим дослідженням, безпосередньо присвяченим потребам, стала праця Л. Брентано «Досвід теорії потреб», яка вийшла друком 1921 р. Дослідник визначив потреби як негативне відчуття, поєднане з прагненням позбавитися його за допомогою подолання незадоволення, яке його викликає.

Згодом наукове осмислення сутності потреб зацікавить прихильників різних підходів. У XX столітті поняття «мотивації», зокрема політичної, залишиться тісно пов'язане з поняттям «потреби», що стимулює її дослідження у 20–30-х роках у межах мотиваційних теорій, які стосуються лише людини.

Концепції дослідників суттєво вплинули на ідеї А. Маслоу щодо ієрархії потреб, які стали реакцією на біхевіористське трактування особистості як пасивного об'єкта впливу зовнішнього середовища. Вчений звернув увагу на самоцінність і активність людини. Русійною силою особистісного розвитку, на думку дослідника, виступають потреби.

1943 р. А. Маслоу розробив відому ієрархію потреб, розділивши всі потреби на п'ять основних категорій. А. Маслоу стверджував, що поведінка людини залежить від того, яка з п'яти основних потреб є домінуючою.

Більшість відомих класифікацій потреб створювалися відповідно до запропонованого А. Маслоу принципу. На думку американських соціологів П. Херсі й К. Бланшард, модель ієрархії потреб враховує скоріше не суспільство в цілому, а категорію людей з низькими доходами, тому що їхні основні потреби в їжі й житлі майже не забезпечені. У середнього класу, професіоналів і менеджерів порядок і значимість потреб можуть бути іншими й нагадувати радше ромб. Для них актуальні потреби другого, третього й четвертого рівнів, але не першого й п'ятого. Заможні одержують високі доходи, вони давно задовольнили нижчі потреби, у них актуалізована потреба в самовираженні¹.

Серед відмінностей також можна визнати прагнення включити в ієрархію потребу у владі, успіху тощо. Так, Д. МакКлелланд у співпраці з Д. Аткинсоном 1957 р. розширив теорію потреб А. Маслоу, додавши до неї потребу в приналежності та успіху. Потреба в успіху (досягненнях) розглядалася вченими як першопричина людської поведінки. Потреба в приналежності відображає бажання мати близькі, дружні стосунки з іншими. Люди з гострою потребою в приналежності часто домагаються успіхів у діяльності, яка вимагає високого рівня соціальної взаємодії. Така особистість прагне співпрацювати в команді однодумців, віддає

перевагу емоційному комфорту поряд з контролем над іншими. Саме типологія Д. МакКлелланда і Дж. Аткинса лягла в основу найбільш поширеної класифікації мотивів політичної поведінки, серед яких: 1) мотив влади і контролю над людьми та ситуацією; 2) мотив досягнення (мети, успіху), уникнення поразки; 3) мотив афіліації (налагодження теплих, дружніх стосунків з іншими).

До спроби класифікації політичних потреб на основі ієрархії А. Маслоу можна віднести напрацювання Р. Лейна, на якого суттєво вплинули дослідження представника гештальтської психологічної школи Г. Олпорта – автора «теорії самореалізації». У праці «Особистість» (1937 р.) Г. Олпорт висунув ідею особистісного підходу до мотивації людини. Особистість розглядалася ним як першопричина людської поведінки.

Дослідник сформулював «принцип функціональної автономії», відповідно до якого інструментальні дії, викликані біологічними потребами, можуть надалі мотивуватися незалежно від них. Так, політична природа людини невіддільна від її особистості, а особистість як цілісність не просто сума специфічних реакцій, а радше конгруентна система атитюдів, кожний елемент якої можна зрозуміти тільки у світлі загальної патерни. Політичні думки людини лише відображають особливості засобів її пристосування до життя².

Візії дослідника спонукали Р. Лейна відійти від прагнення у потребах відшукати суто політичні і виокремити, на його думку, серед них найбільш суттєві потреби, які впливають на включення людини у політику.

Так принцип об'єктивності і бажання зрозуміти істину спрямовують прихильника біхевіоризму Р. Лейна до пошуку більш адекватних підходів до осмислення політичної мотивації. Політична мотивація – це лише один аспект характеристики особистості, її не можна розглядати ізольовано від інших аспектів цілого. Цікаво, що Р. Лейн намагається поєднати декілька підходів у дослідженні, можливо, з метою уникнути «психологізаторства», від якого відмежовувався і М. Вебер. Так, він майже не розрізняє поняття установка, мотиви, потреби, цінності: «Термін «цінність» має два референти: те, що людина бажає, потреби або мотиви, і те, чого, на думку людини, вона «повинна» бажати, або про що вона могла б сказати, що це є бажаним»³, – пише дослідник. Безумовно, застосування декількох підходів до дослідження політичної мотивації, зокрема аксіологічного, збагатило предмет дослідження, розширивши межі його пізнання.

Загалом прагнення дослідників виокремити у структурі особистості потреби, які мотивують політичну діяльність, не дало ґрунтовних результатів, оскільки всі потреби з однаковим успіхом можуть бути задоволені у різних сферах життя, визначаючи лише рівень суспільної активності людини.

Серед потребових теорій, на нашу думку, особливе місце займає концепція В. Теллі, який на відміну від А. Маслоу акцентує увагу на зовнішніх соціальних аспектах мотивації і доводить, що існують чотири сфери людського буття, де ці потреби проявляються і «вимагають задоволення» відповідно до специфічних умов діяльності людини. Свою ієрархію теоретик назвав «компонентами соціальної позиції». Відповідно до концепції В. Теллі потреби можна об'єднати в такі групи: соціальні потреби; потреби в повазі; потреби в самовираженні.

Відтак, у своїй найпростішій формі ієрархія потреб дістала загальне визнання. Те, що незадоволені «фізіологічні потреби пріоритетні щодо соціальних, інтелектуальних або естетичних надто часто демонструвала історія: голодні люди підуть майже на все, аби роздобути їжу»⁴, – писав Р. Інґлхарт, який у межах теорії

«безшумної революції» розробив власну концепцію потреб. Дослідження Р. Інглхарта, ґрунтовані на емпіричних даних «Світових оглядів цінностей» за період 1970-1995 рр., заклали підвалини аксіологічного підходу до розуміння політичної мотивації.

Ґрунтуючись на власній теорії міжгенераційних змін у цінностях, відповідно до якої нові потреби формуються лише через 10-15 років після ери процвітання, у результаті зміни поколінь, Р. Інглхарт висуває гіпотезу про залежність ціннісних пріоритетів від економічного благополуччя, яке, у свою чергу, впливає на формування постматеріалістичних цінностей.

На формування політичної мотивації, на думку дослідника, впливають цінності мікрорівневого порядку, зокрема довіра, терпимість, суб'єктивне благополуччя. Характер системи ціннісних переконань на мікрорівні впливає, у свою чергу, на економіку і політику. Саме завдяки цінностям політика входить у життєво важливі підвалини особистості, формуючи її потреби. Культурні, економічні і політичні зміни йдуть поряд.

З формальної точки зору, і теорії потреб, і аксіологічні теорії (як і інші) вивчають один і той же аспект політичного життя – політичну активність, в якій переплетені різні спектри життєдіяльності людини. Більшість дослідників мотивації суспільно-політичної активності традиційно майже не розрізняють такі поняття, як потреби, цінності, установки. Така методологічна особливість прослідковується і у Р. Інглхарта, однак для збереження «каркасу» нашого дослідження, будемо виходити з аналізу постматеріалістичних потреб, введених до наукового обігу дослідником у результаті перегрупування класифікації А. Маслоу. Р. Інглхарт запропонував ієрархію, за допомогою якої можна пояснити зміни у мотивації політичної поведінки у постматеріалістичному суспільстві, виходячи зі сформульованої ним концепції постматеріалістичних цінностей.

Серед найважливіших потреб, які стимулюють людину до активності в суспільно-політичному житті, Р. Інглхарт визначає потребу в безпеці, зокрема екзистенційній. Коли люди відчувають, що під загрозою їхнє виживання, вони реагують напружено, стресом; це стимулює зусилля для подолання загрози.

На думку американського дослідника, потреба в особистому контролі над подіями, які відбуваються, стає провідною силою, яка спонукає особистість до участі в політиці. Тобто у стабільному, економічно розвиненому суспільстві, в якому задоволені основні потреби людей, відбувається трансформація системи вимог і прагнень. На передній план виходять потреби у покращенні якості життя, екології, включення особистості в процес прийняття рішень, подолання бюрократизму, гармонізації соціальних відносин тощо. Актуалізуються потреби у любові, повазі та самоактуалізації у політиці як «постматеріалістичні» потреби.

Постматеріалістів характеризує більш високий розвиток, вони краще артикулюють свої позиції, більш політично активні, оскільки за умови переважаючого постматеріалістичних цінностей посилюється акцент на участі і самовираженні. З позицією дослідника погоджується і сучасний російський психолог Г. Дилігенський: «...у громадян зростає почуття самоцінності власної індивідуальної гідності, соціально-політичні зв'язки формуються на основі усвідомлення спільності групового становища та соціальних інтересів»⁵, що призводить до активізації глибинних ціннісних чинників мотивації.

У суспільстві, в якому не задовольняються первинні потреби, дедалі активніше проявляється утилітарно-прагматична спрямованість мотивації, бажання мати

впевненість у завтрашньому дні, яку може забезпечити матеріальне благополуччя. В таких умовах чи не останнім прихистком, який може забезпечити екзистенційну безпеку, залишається надія на власні сили.

Так, для суспільств перехідного типу, які виникли на мапі світу в результаті політичних трансформацій кінця 80-90-х років XX ст., характерний «інструментальний тип включення в політику, за якого переважають особисті потреби у захисті, порядку, граничній інтеграції у соціум, що звільняє від особистої відповідальності та складностей вибору»⁶, – констатує Г. Дилігенський.

Вітальні (життєзабезпечуючі потреби), які знаходяться на нижньому рівні, відповідно до ієрархії потреб А. Маслоу, характеризуються не тільки сталістю прояву впродовж життя, а й перенасиченням, яке зменшує приємне задоволення. Виникає внутрішній психологічний конфлікт, який в разі постійного повторення може розвинути до невротичних станів. Запобігти йому можна через домагання метапотреб — «максимальної потреби або рівня претензій»⁷, за визначенням М. М. Амосова. Політичні потреби-мотиви, оскільки вони відносяться до соціальних, знаходяться на верхньому рівні потреб, тобто відносяться до метапотреб, до яких, до речі, входить, і потреба у сенсі життя. Людина – це індивід, зі своїми потребами та інтересами, серед яких найважливішою є потреба у виживанні, самозбереженні, водночас людина – істота суспільна, яка усвідомлює ефективність колективної діяльності, позаяк навіть потреба у виживанні реалізується лише шляхом взаємодії з іншими [25, с. 150]. Тому чинники формування політичних потреб відповідно до системно-інтегративного розуміння політичної мотивації варто шукати у відносинах особистості і з біологічною природою, і з соціальним оточенням, з усім, що породжує стан напруги, відчуття дефіциту та дискомфорту. Подолання такого стану може бути досягнуто лише завдяки досягненню конкретних благ і умов та здійсненню тих видів діяльності, які забезпечують подолання дефіциту, тобто відповідний рівень претензій⁸.

Вартує уваги зауваження Г. Дилігенського, що природа політичних потреб загалом нічим не відрізняється від інших, але у актуалізації політичних потреб має місце механізм їх екстраполяції у суспільно-політичну площину, коли потреби особистісного (мікросоціального) рівня перетворюються на соціально-політичні. Тобто відбувається якісна модифікація потреби як за формою і об'єктом, так і за змістом. Як приклад модифікації дослідник наводить потребу в безпеці: за формою вона перетворюється на потребу в справедливій грошовій винагороді за працю (потребу подолання матеріальної нерівності), об'єктом такої потреби стають великі соціальні групи («багаті» і «бідні»), зміст цієї потреби – вимога соціальної справедливості⁹.

Майже неможливо визначити потреби, які визначають формування політичної мотивації, оскільки вона може включати різноманітні потреби, які в результаті різних впливів (внутрішніх і зовнішніх) трансформуються у суто політичні мотиви. Будь-яка потреба у силу своєї усвідомленості може перетворитися у відповідний мотив, тобто набути чіткого спрямування, зокрема в політичній сфері. Крім того, політична активність у більшості випадків полімотивована, тобто детермінована різними потребами, які співіснують в її межах, тому, знову ж таки, не можна однозначно говорити про потребу, яка спонукає до політичної діяльності. Тому нас більше цікавить роль потреб у мотиваційному процесі. Грунтовно не зупиняючись на розумінні потреб психологами, визначимо вузлові моменти їх ролі у мотиваційному процесі.

Мотиваційний процес загалом є досить простим. У результаті акумуляції потенційної психічної виникає потреба, яка, у свою чергу, стає внутрішнім збудником незадоволення, напруження, тобто відчуття, яке людина намагається подолати за допомогою відновлення відповідності між внутрішнім і зовнішнім. Психічна енергія незадоволення має декілька альтернатив, тобто одна потреба має декілька способів задоволення, вибір яких залежить від поєднання зовнішніх стимулів, які впливають на індивіда, та особистісних диспозицій (установок), які відіграють роль атракторів, які притягують активність до певного способу задоволення потреби. У результаті активність стає спрямованою, тобто отримує мотив.

Варто зазначити, що потреба може бути як усвідомленою, так і витісненою в підсвідомість, водночас потреба мотиву завжди усвідомлений. Ж.-П. Сартр, писав, що сформований мотив - це початок детермінуючого ставлення людини до дійсності, що стверджує її свободу й самовизначення.

Діалектичну єдність між потребами, інтересами і мотивами О. Леонтьєв формулює так: потреби – це реальні причини прояву інтересів, які слугують мотивом до діяльності. Мотив – це уречевлена потреба і безпосередній стимул до дії¹⁰. Вперше це явище було сформульовано Е. Брунсвіком (явище еквіфінальності), тому й отримало відповідну назву - «лінза Брунсвіка».

Мотив (від лат. *moveo* (*move*) – рухати, спонукати, штовхати) – це матеріальний або ідеальний предмет, досягнення якого власне і є суттю діяльності.

Російський дослідник І. Охріменко розглядає мотив з декількох точок зору, як: спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, які викликають активність суб'єкта й визначають його спрямованість; вибір, який спонукає і спрямовує діяльність, заради якого вона здійснюється; усвідомлена причина, яка лежить в основі вибору дій і вчинків особистості¹¹.

На думку російського психолога Г. Дилігенського, «мотивація – це неусвідомлений індивідом психічний процес, який виражається у відборі і закріпленні конкретних потреб, які відповідають або тенденції до відокремлення, або тенденції до єднання з іншими, та у їх комбінації за ієрархічним принципом»¹².

Активності особистості надають мотиви, які охоплюють всі її структурні особливості, зокрема спрямованість, характер, емоції, здібності, діяльність і психічні процеси. «Мотив відображає стан цілісної структури особистості, він враховує «інтереси» всіх систем і є регулятором самих збудників»¹³, – зазначає В. Леонтьєв.

Перетворення особистої потреби в усвідомлений мотив відбувається через такі рівні: атрибутивний – індивід намагається визначити макросоціальні та політичні причини незадоволення особистих потреб і кореспондує їх відповідним явищам і процесам у суспільстві. На цьому рівні формуються передумови усвідомлення способів задоволення потреби, тобто відбувається перетворення потреби у мотив; програмно-інструментальний – приєднання інструментальної потреби, на основі якої формується орієнтовна програма дій, до основної (Н. Дембіцька).

Оскільки аналіз політичної мотивації ґрунтується здебільшого на фундаментальних закономірностях, які вивчалися у межах психології, дуже важко відшукати визначення мотивів у політологічній літературі. Водночас таке, яке суттєво відрізнялося б від визначень, запропонованих психологами.

У «Політичній енциклопедії» (російське видання 2000 р.) визначення мотивів у політиці сформульоване так: «...глибокі внутрішні спонукальні чин-

ники, пов'язані із задоволенням потреб суб'єкта політики, які викликають його активність; сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, які спонукають до політичної діяльності та поведінки та визначають їх спрямування»¹⁴. У політичній сфері можна виокремити досить широкий набір мотивів, які або спонукають людину до активної участі у політиці, або навпаки – зумовлюють її пасивність.

Не прагнучи проникнути в психологічну сутність політичних мотивів, лише узагальнюючи їх різні трактування, спробуємо запропонувати найбільш прийнятне, на нашу думку, визначення: політичні мотиви – це результат екстраполяції особистих потреб на соціально-політичний рівень, коли потреби адресуються суспільно-політичним інституціям, на рівні яких індивід прагне їх задовольнити. Провідним механізмом екстраполяції особистих потреб у суспільно-політичні дослідники визначають механізм макросоціальної атрибуції, оскільки саме поняття «атрибуції» дає відповідь на питання «чому» – чому та чи інша потреба перетворилася у політичний мотив. Тому що відповідна політична установка (атрактор), як зазначає Н. Демібіцька, пов'язала процес екстраполяції із засвоєнням знань і формуванням уявлень про суспільство, владу, державу, політичні відносини тощо.

Отже, теорії мотивації, які ґрунтуються на задоволенні потреб, навряд чи можуть дати чітку відповідь на питання, чому людина включається у політику, стає членом політичних організацій, досягає вершин політичного Олімпу тощо. Можливо, коли вона не знаходить задоволення власних потреб у неполітичних сферах або умотивовується потребою впливати, владарювати, яку найповніше можна реалізувати в політичній діяльності. Проте навіть з потребою у владі йдуть не тільки в політику, а й у вчителі, військові, лікарі, реалізують себе у тих професійних сферах, які передбачають можливість управління і контролю над людьми. Можна погодитися з російською дослідницею О. Шестопал, що важко уявити, щоб політика породжувала у людини якісь специфічні потреби, якщо «не враховувати нав'язливого бажання стати депутатом, міністром або президентом... У політиці діють звичайні людські потреби»¹⁵. Відтак, політична мотивація є лише одним із проявів суспільної активності особистості й зазвичай не домінує над іншими. Потреби можуть лише впливати на активність людини, а політичного забарвлення потребам надають відповідні політичні установки, які перетворюють звичайні потреби пересічних людей у політичні мотиви.

1. Hersey P., Blanchard K. Management and Organizational Behavior : Utilizing Human Resources. – 4-th ed. –N. Y.: Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1982. – 472 p. 2. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975. – С. 89–105. 3. Lane R.E. Political life. Why and how people get involved in politics. – N.Y.: The Free Press, 1965. – P. 97. 4. Инглхард Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и меняющиеся общества // Полис. – 1997. – № 4. – С. 28. 5. Диллигенский Г.Г. Социально-политическая психология: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений. – М.: Наука, 1994. – С. 118. 6. Там само. 7. Амосов Н.М. Природа человека. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 115. 8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – С. 65-66. 9. Диллигенский Г.Г. Социально-политическая психология: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений. – М.: Наука, 1994. – С. 72-73. 10. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции : конспект лекций. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – С.6. 11. Охременко И.В. Электоральное поведение: теория вопроса: учеб. пособие: В 2 ч. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2002. – Ч. 1. – 52 с. 12. Диллигенский Г.Г. Цит. работа.. – С. 118. 13. Леонтьев В.Г., Банков С.А. Мотив как интегральный побудитель и регулятор деятельности // Мотивация учебной деятельности. – Новосибирск,

1983. – С. 46. **14.** *Ирхин Ю.В.* Мотивы политические // Полит. энцикл. В 2 т. – М.: Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 743–744. **15.** *Шестопап Е.Б.* Политическая психология: учебник. – М., 2007. – С. 336.